

מבדיקת הפירושים הסתמיים שהביא הערוך בענייני נדרים עולה כי במקומות רבים זהה תוכן הפירושים לפירושי המפרש בכל חטיבותיו. יתר על כן, נמצאו מקומות¹⁶⁰ בהם זהה לשון המפרש ללשון הערוך.

לעומת זאת, אין אפילו חטיבה אחת המתאימה כולה מבחינה לשונית לפירושי הערוך, ובכל חטיבה קיימים פירושים שאינם עולים בקנה אחד עם פירושי הסתמיים¹⁶¹ וכן עם הבאתו מ"פירוש תלמידי חכמים שבמגנצא"¹⁶².

מכאן נראה כי בעל הערוך עשה את שימושו באחד מפירושיה הקדומים של קבוצת פירושי מגנצא, שהמפרש לנדרים על חטיבותיו נמנה על שורותיה בתקופה מאוחרת יותר. קווי הדמיון בין המפרש לבין הפירוש שעמד לפני בעל הערוך באים מנביעתו של זה מבית מדרשו של זה¹⁶³.

זמן מחברי החטיבות ומקומם

עתה עומדת בפנינו מלאכת זיהוי מחברי החטיבות, ובמסגרת ידיעותינו על חכמי אשכנז הקדמונים, מלאכה זו הינה כמעט בלתי אפשרית. אחת, מאחר ומחברי הספרים מחוג זה (למעט

ר"ח לנדרים, כולם ממסכתות אחרות, וכבר כתב שם שיש להטיל ספק ברובן אם מקורן מפירוש לנדרים או ממסכתות אחרות.

158 ראה: אוצר הגאונים נדרים (ראה הע' הקודמת), עמ' 121 ואילך; הערוך על הש"ס, ח"ב, בני ברק תשנ"ב; הובאו בסוף ש"ס עוז והדר.

159 ערך 'כפי' ב על נדרים מח, ב (אבל "פירוש הרב של חכמי מגנצא" שבערך 'שתק' הוא מפירושם לכתובות קד, ב, ו"פירוש אחר מן חכמי מגנצא" שבערך 'תבליא' הוא מפירוש רגמ"ה בבא בתרא לג, ב).

160 ערך 'נד': "נודד וסר מן טעם דאביי", ובמפרש טז, א ד"ה רב אשי "נודד וסור מטעמיה דאביי"; ערך 'ערך' ב: "ערך חלקו של כל שבט ושבט כתוב בו ולא סגיא דלאו הכי, לפי שכעסו וחטאו נוסף עליהם רוב חכמה", ובמפרש כב, ב ד"ה מפני "שכתוב בו ערך חלקו של כל שבט ושבט, לא סגיא דלאו הכי, ולפי שבעטו וחטאו נוסף עליהם רוב חכמה שאר ספרים להטריחן יותר"; ערך 'מנהרותא': "לצורך עבדות עשויין ולא להתפטם ולא הנאה היא לו", ובמפרש לח, ב ד"ה למנחרותא עבידן "לצורך עבודה עשויים ולא להתפטם"; ערך 'זמה': "כלומר אין אדם יודע אותה שנושא אם מותרת אם אסורה לו", ובמפרש נא, א ד"ה זו "כלומר זו מה היא שאין אדם יודע אותה אשה שהוא נושא אם מותרת לו אם לאו"; ערך 'קפלי' א: "עד שיקפלו הסכינים שקצצו בהן התאנים ומצניעין אותן (ס"א) [פ"א] שחורזין הקצועות בקיסמון שקורין סירטי", ובמפרש סא, ב ד"ה אמר עד: "עד שמכפילין הסכינים שקצצו בהן התאנים ומצניעין אותן כמו מקפילין את הסטים ע"א שיקפילו עד שחורזין אותן (בקוצי) [בקיסמין] ועושין אותן שירטי"ט כמו ליטרא קיצעות וכו'". כל המובאות מחטיבות ב, ד ו-ה, מאחר וחטיבות א ו-ג קצרות מאד ואת דפי חטיבה ו הערוך כמעט לא פירש.

161 בחטיבה א: ב, א ד"ה היה חוכך אינו בדיוק כהערוך, ערך 'חך' ג. בחטיבה ב: ז, א ד"ה ר"ע אינה כהערוך שם; הערוך, ערך 'רם א' אינו תואם למפרש יח, ב. בחטיבה ד: נא, א ד"ה הרמוצה אינו כפירוש הערוך, ערך 'קרקו'. בחטיבה ה: מו, ב ד"ה אבל בבציר אינו כפירוש הערוך, ערך 'תפס'; פט, ב ד"ה רהיט אינו כהערוך, ערך 'תבליא'.

162 מח, ב ד"ה כיפי אינו כפירוש תלמידי חכמים ממגנצא שבערך 'כיפי' ב, ראה להלן בניתוח חטיבה ה.

163 תופעת פירושים דומים מבית מדרש אחד מוכרת ונפוצה, וניתן למנות עליה את הפירוש המיוחס לרש"י למעילה שרובו ככולו העתקה מפירוש רגמ"ה. גם הבאות רבות מפירוש ר' אליקים נמצאו בפירושי מגנצא המיוחסים לרגמ"ה, מאחר ור' אליקים עשה בהם שימוש (ד' גנחובסקי, מבוא לפירוש ר' אליקים יומא, ירושלים תשכ"ד, עמ' 24-25), ראה הע' 280.

בודדים¹⁶⁴) הינם עלומי שם. שנית, מחמת החומר המועט ששרד בידינו בכל חטיבה. בשורות הבאות נבקש לסקור את הממצאים העולים מתוך בחינה מדוקדקת של החטיבות¹⁶⁵.

חטיבה ב (ה, א – כב, ב): יש יסוד להניח¹⁶⁶ כי בעל "הפירוש" לנדרים המובא בשטה מקובצת, שהיה חברו של רש"י¹⁶⁷, השתמש בחטיבה זו. בארבעה מקומות¹⁶⁸ כתב "אית דמפרשי" וכו' ונמצאו הדברים בחטיבה זו, ובמקום שכתב המפרש שני פירושים העתיק בעל "הפירוש" רק את העיקרי לדעתו¹⁶⁹, ובמקום אחד כתב פירוש שלישי¹⁷⁰. אם כן הדבר, הרי שחטיבה זו היא מפירוש שנכתב לפני דורו של רש"י.

חטיבה זו עמדה לפני הרי"ד אשר כינה אותה בשם "המפרש"¹⁷¹. גם בתשובת בעלי התוספות¹⁷² הובאו דברי המפרש¹⁷³ בכינויו "מפרש". לא ידוע היכן נכתבה חטיבה זו¹⁷⁴.

- 164 ר' אליקים, ריב"ן, רבינו שמעיה ורשב"ם, שפירושיהם ידועים על שמותיהם.
- 165 על חטיבה א, מחמת קיצורה לא מצאתי סימנים, ואולי היא ממחבר חטיבה ג.
- 166 אפשטיין, עמ' 171-172 (ללא הבחנת החטיבות, ולכן טעה שכל המפרש הוא המובא בפירוש).
- 167 הועתק גם בספר המכונה תוס' ר"פ ותלמידיו, ובליקוטי הגאונים שבספר יגל יעקב (פייתוס), בתוך ברית יעקב, (ליוורנו תק"ס), ראה אודותיו באריכות בפרק ה ובפרט סביב הע' 224.
- 168 ח, ב בשטמ"ק ד"ה ושמ"מ ובמפרש ד"ה צדיקים; י, א בשטמ"ק ד"ה ור"י ובמפרש ד"ה איתמר וד"ה תיקנו; יג, א בשטמ"ק ד"ה מאן שמעת ובמפרש ד"ה ר"מ; כב, א בתוס' ר"פ ד"ה כאילו הקריב ובמפרש ד"ה כאילו וד"ה ברישא.
- 169 י, ב במפרש ד"ה כדירין הביא שני פירושים ובפירוש שהובא בתוס' תלמיד ר"פ שם פירש כפירוש הראשון; יב, א במפרש ד"ה והא נותר, ובפירוש בשטמ"ק יא, ב "כאית דמפרשי"; שם במפרש ד"ה מאותו היום ובפירוש בשטמ"ק כפירוש הראשון; יב, ב במפרש ד"ה ואבע"א כדקאמרת וכו' וכ"ה בפירוש ודלא כאית דמפרשי במפרש שם (ואפשטיין טעה בזה); יט, א ד"ה הניחא וכו' ע"א אלא אי קשיא וכו' וכ"ה בפירוש באריכות ובביאור היטב (אך לא כל "אית דמפרשי" הוא המפרש, שכן מצונו ב"פירוש" שבשטה מקובצת לשון "אית דמפרשי" בזמן שבמפרש הובא כפירוש הראשון, ראה שטה מקובצת ח, א ד"ה ויהיב; יב, א ד"ה ת"ש; כב, ב ד"ה חוץ מן האומר).
- 170 במפרש כ, ב ד"ה ודומה הביא שני פירושים, ובפירוש בתוס' ר"פ שם כתב פירוש שלישי.
- 171 תוס' רי"ד טו, ב ד"ה קרבן לא אוכל לך "והמפרש פירש לא שבועה לא אוכל לך אסור ואפילו לר"מ דהכי גמרינן במסכת שבועות דבשבועה אית ליה לר"מ מכלל לאו אתה שומע הן, וכך ראיתי שפירש גם המורה [=רש"י] בריש פרק שבועות בתרא, והיא לשון המפרש טז, א ד"ה לא "לא שבועה לא אוכל לך אסור אפילו לר"מ דהכי גמרינן במסכת שבועות דבשבועה אית ליה לר"מ מכלל לאו אתה שומע הן".
- 172 א"י איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד, תשובה מו, עמ' 115 והע' 6 שם.
- 173 ז, ב ד"ה אין בין.
- 174 אפשטיין (ראה הע' 166) ביקש להוכיח כי "המורה" המובא ב"פירוש" אינו מורו של המפרש, ומנה בין הדברים שלוש ראיות מחטיבה זו: 1. יג, א ד"ה ה"ג מני מתני' וכו' "אית ספרים דכתיב בהו רישא וכו' ומורי לא גרס", ובמפרש ד"ה אי ר"מ, גרס ברישא; 2. יז, א ד"ה גמרא "כתוב בספרים וכו' ואמר לן המורה בשם רבו דליתיה עיקר וכו'", ומאחר ולא הזכיר המפרש כלל גירסא זו מוכח שלא נכתב הפירוש בבית מדרשו; 3. יט, א ד"ה א"ל, פירש בעל "הפירוש" כדברי המפרש שם ד"ה דאילו, וכתב כי השיבו עליו בני הישיבה וחזר המורה ופירש פירוש אחר. אך לאחר עיון נראה כי אין בדבריו כלום, כי הראיה הראשונה אין בה ממש כמו שיראה כל מעיין היטב בסוגיה, והראיה השנייה תמוהה שהרי י"ל שהמפרש לא הזכיר כלל גירסה זו משום שמורו דחה אותה, והראיה השלישית לברא אינה מוכחת כי סוף סוף גם המורה פירש תחילה כדברי

חטיבה ג (כב, ב – כה, ב): חטיבה זו יוחסה לרגמ"ה בפי המעתיקים, ואין סיבה לפקפק ביחוסה¹⁷⁵. רגמ"ה עצמו כפי הנראה לא כתב פירוש לתלמוד¹⁷⁶, אבל הפירושים שכתבו תלמידיו בבית מדרשו נקראו על שמו.

חטיבה ד (כה, ב – לט, א; נא, א – ס, א): שלא כחטיבה ב, חטיבה זו אינה מבית מדרשו של מחבר "הפירוש", מאחר ומורו של מחברה אינו "המורה" המובא ב"פירוש"¹⁷⁷. במקום אחד מתאים פירושו לגירסת "המורה בשם רב"ש" שהובאה ב"פירוש"¹⁷⁸, ודב"ש הלא הוא ר' דוד הלוי בר שמואל בר דוד הלוי ממגנצא שהתיישב בשפיירא, ורש"י שאל ממנו ומכנהו מורי¹⁷⁹, ויתכן ששמע זאת המורה בזמן שהותו של רב"ש במגנצא. בחטיבה זו נמצאו ששה לעזים בצרפתית¹⁸⁰, ואם כן המפרש הוא צרפתי.

חטיבה ה (לט, א – נ, ב; ס, א – סו, ב; עז, ב – צא, ב): חטיבה זו התחברה בלי ספק באותו בית המדרש שנתחבר בו "הפירוש" לנדרים¹⁸¹. הנחה זו מתבררת מהנתונים הבאים:

- המפרש, וגם לאחר שחזר בו עדיין יש מקום לסברתו הראשונה (בתלמידי ר"פ י, ב ד"ה לא אמר כלום "ויש גורסין וכו' אך לא מפי המורה", ובמפרש לא כתב שם דבר).
- 175 ראייה אחת ליחוס זה: כג, א כתב ב"פירוש" בשטמ"ק "באוכלא דקצרי – כף מנוקב יש להם לכובסים שמזלפין מתוכו מים על הבגדים. וי"א שהבגדים מוגהצין בתוכו כשנסחט המים מן הבגדים יוצא לחוץ דרך אותן נקבים ואחרון זה [פירש המורה] (אפשטיין, עמ' 171) בשם רבו", וברגמ"ה שם "אוכלא דקצרי – כלי ששימים בו הכובסים בגדיהם" כפירוש השני מרבו של מורו של בעל הפירוש. ומאחר וה"פירוש" נכתב ע"י חברו של רש"י כאמור למעלה הרי סביר להניח שמורו הוא תלמיד רגמ"ה.
- 176 ראה: מבוא לפירושי רגמ"ה לבבא בתרא (בני ברק תשנ"ח), עמ' 17-18; ש' גאטעסמאן, "פירוש קדמון לסדר קדשים", ישורון יד (תשס"ד), עמ' כז. ומה שקצת ראשונים מייחסים פירושים לרבנו גרשום כונתם לציין שאלו נכתבו בבית מדרשו. ובהנחה זו נסתר בניינו של י' תא-שמע, "על פירוש רבינו גרשם מאור הגולה לתלמוד", קרית ספר נג, ב (תשל"ח), עמ' 356-365.
- 177 1. כו, ב: "ותרוייהו גריס המורה בנות שוח ובנות שבע" (גרסת הגהות ישנות), וב'פירוש' בשטמ"ק כתב דבעלמא גרסינן בנות שבע ולא הכא; 2. לה, א ד"ה או כתב המפרש בשם המורה דקונם פרה שאני הנאה לך ונתנה במתנה לשואל מותר לשואל להנות ממנה, וב'פירוש' בתוס' ר"פ ד"ה אסור כתב דאסור לשואל להנות אם נתנה במתנה; 3. נח, ב ד"ה אסור "ל"א וכו' מפי רבי", וה'פירוש' בברית יעקב לא הביא פירוש זה; 4. ב'פירוש' בברית יעקב נד, א הביא גרסת המורה, ואינה כגרסת המפרש.
- 178 כו, ב ד"ה והלא הכופרי: "בצלים של אותו מקום", ובשטמ"ק שם: "בצל הכופרי בצלים של אותו מקום והכי גריס המורה בשם רב"ש, ואית דגרסי (כופרי) [כופרים]", היינו שיש גורסים כופרים והיינו בצל של כפרים כדברי ה'פירוש' והערון ערך 'כפר' א (ראה גם תוס' שם ד"ה כופרי).
- 179 אפשטיין שם הערה 151; א"מ וייס, שמות חכמים, בני ברק תשס"ט, ערך יח הע' 176 (וטעה והחליף ר' דוד הלוי אביו של ר' שמואל ממגנצא בר' דוד הלוי בנו של ר' שמואל ממגנצא).
- 180 נא, ב ד"ה מן הקום; נב, א ד"ה ובקיפה; נה, ב ד"ה זומית; שם ד"ה פסקיא; שם ד"ה אנפליא; נח, ב ד"ה ודילמא. ראה: מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, מספרים 1197, 1198, 1199, 1201, 1202, 1204, וראה בהערותיו לשני הלעזים האחרונים.
- 181 אפשטיין הבחין בכך בשעה שהכיר רק מקצת חטיבה זו (לט, א – מח, ב), ולאחר שהתבררו עוד חלקים מחטיבה זו (מט, ב – נ, ב; ס, א – סו, ב; עז, ב – צא, ב) והתגלו עוד חלקים גדולים מן "הפירוש" בתוס' ר"פ התאשרה הבחנה זו.

1. בחמשה מקומות שניהם מביאים שני פירושים זהים¹⁸², ומהם במפרש בהרחבה יתרה על הפירוש.
2. יש לפחות שבע השוואות לשוניות ביניהם¹⁸³.
3. בחמשה מקומות כתב המפרש "אית דמפרשי", "אית דגרסי" וכוונתו לפירוש¹⁸⁴.
4. בשבעה מקומות הביא המפרש רק את הפירוש הראשון מתוך שניים שכתב הפירוש¹⁸⁵, חוץ ממקום אחד שהביא רק את השני ובו העיד בעל הפירוש "שכך פירש המורה"¹⁸⁶.

עמוד 1234567

182 מו, ב בפירוש בתר"פ ד"ה אמר ר"נ למחצה וכו' וי"ג בביצין והוא כלי חרס וכו', וכן הוא במפרש מו, ב ד"ה אבל בבציר; נא, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה ה"ג וכו' אית דאמרי וכו' ואית דאמרי וכו', וגם במפרש שם ד"ה יודע אית דאמרי וכו' ואית דאמרי וכו'; סה, א בפירוש בתר"פ ד"ה ארנבת חיה שני פירושים, וכן במפרש סה, א ד"ה ארנבא הביא את שני הפירושים בסדר הפוך; סו, ב בתר"פ ד"ה ושרייה הביא שני פירושים וכתב שהשני עיקר, ובמפרש הביא את הפירוש העיקרי בלשון הראשון ואת הפירוש הראשון בתור ע"א; צ, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה ושרקיה שני פירושים, וכ"ה במפרש ד"ה דכתיב בשינוי סדר.

183 לט, א במפרש ד"ה למנחרותא וד"ה לפטומא, ובפירוש בתר"פ שם ד"ה למנחרותא; שם במפרש ד"ה שהרי עומד, ובפירוש בתר"פ ד"ה ואבע"א (ובשניהם גם אותה קושיה ותשובה, נמצאת גם במפרש חטיבה ד לט, א ד"ה גזירה, אבל הדמיון הלשוני רק למפרש חטיבה ה); מב, א במפרש ד"ה יורד ואוכל ואית דמפרש וכו', והיא לשון הפירוש בתר"פ ד"ה ובשביעית; נ, א לשון המפרש ד"ה יודע, דומה קצת ללשון הפירוש בשטמ"ק שם; ס, ב לשון המפרש ד"ה כר"נ, דומה קצת ללשון הפירוש בתוס' ר"פ ד"ה כמאן אולא וכן בסד"ה היינו כר"נ; סא, ב המפרש ד"ה אמר עד, שזה לפירוש בתר"פ ד"ה עד שיקפלו; צא, א לשון המפרש ד"ה התם, דומה ללשון הפירוש בשטמ"ק שם. וראה הע' 97.

184 מב, א כתב המפרש ד"ה יורד ואית דמפרש וכו' ובשביעית כלומר אם הגיעה שביעית לא יורד לתוך שדהו וכו', וזהו הפירוש בתר"פ ד"ה ובשביעית כלומר הגיעה שביעית לא ילך לתוך שדהו דהוי ליה הנאה וכו'; מו, ב אית דמפרשי וכו', והם דברי הפירוש בשטמ"ק מד, א ד"ה מפני הרמאים (וז"ל והכא נמי מתרץ רבא וכו'); סו, ב במפרש ד"ה בשילי ואית דגרסי וכו', והם דברי הפירוש בתוס' ר"פ ד"ה תרין טלופחין; פב, ב במפרש ד"ה מפר נמי אית דמפרשי וכו', וזהו הפירוש המובא בתוס' ר"פ ד"ה משתי ככרות; פט, ב במפרש ד"ה רהיט אית דמפרשי וכו', וכעין זה כתב בפירוש בתוס' ר"פ ד"ה ותובליא (אולם כשהמפרש כותב "ענין אחר" אין כוונתו לפירוש, ראה: מא, א ד"ה אבל; מב, ב ד"ה ודילמא; סא, ב ד"ה עד [ע"פ הפירוש שבתוס' ר"פ שאינו מביא פירוש זה, אך אינו מוכרח כי אולי השמיט הפירוש השני כדרכו]; צא, א ד"ה דזימנין ע"א. ולשון ע"א שבדף סו, ב באה מאחר ובפירוש הביא שני פירושים ונקט שני עיקר, לכן כתב המפרש את הראשון בתור ע"א. ולשון ע"א שבדף מט, ב ד"ה ע"א אי – אין שם מהפירוש כדי להשוותו).

185 לט, ב בפירוש בתר"פ ד"ה בן שלו וכו' וי"מ וכו'; נ, ב בפירוש בשטמ"ק ד"ה לא אזמניה; ס, ב בפירוש בשטמ"ק ד"ה אמר רבינא אית דמפרשי וכו', והמפרש ביאר כפירוש ראשון שפירש "הפירוש" והובא בתר"פ ד"ה היינו כר"נ; שם בשטמ"ק ד"ה כי איצטריך פירוש הראשון "ככתוב בעמוד" (=כבמפרש) ו"ע"א מצאתי ולא מפי המורה" אינו במפרש; עז, א דברי המפרש ד"ה נדרה עם חשכה הם כפירוש ראשון בפירוש בשטמ"ק עט, א ד"ה נדרה; פג, ב בפירוש ד"ה ה"ג ואית דגרסי וכו', ובמפרש ד"ה דיספוד; צא, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה וכן כתב: "כיון דלא סגי לה דלא אמרה אין יורה כחץ, דאית לה כיסופא דקמבזה נפשה וכו'. הכי גרס המורה מפי דב"ש, כיון דלא סגי דלא אמרה אם יורה כחץ או לא, שכשהיתה אומרת השמים ביני לביןך היו שואלין על מה היא אומרת כך עד שהיא אומרת אם יורה כחץ או לא. וכלשון שבפנים =פירוש ראשון] גרס נמי המורה". ובמפרש שם: "התם נמי אית ליה כיסופא דכיון דלא סגי לה דלא קאמרה גבי בי דינא [אין] יורה כחץ, אי לאו דהכי הוא לא קאמרה, ואהכי מהימנא".

186 מג, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה א"ל לבעל פרה וכו': "והכי מפרש המורה, קונם שאני חורש וכו'" ("והכי מפרש

מנתונים אלו נראה כי מפרש חטיבה ה השתמש ב"פירוש" שקדם לו.¹⁸⁷

נראה להוכיח כי המפרש התחבר בישיבת וורמייזא¹⁸⁸, בידי תלמיד ר' יצחק הלוי¹⁸⁹, וניתן להוכיח שאינו מחכמי מגנצא¹⁹⁰. בחטיבה זו ישנם שלושה לעזים.¹⁹¹

¹⁸⁷ [הערות](#)

המורה" משמעו ככתוב להלן [אפשטיין שם הע' 160], וכיוצ"ב בשטמ"ק צא, א ד"ה וכן בפירוש), במפרש ד"ה אינה פנויה וד"ה קונם. (מט, א ד"ה שלוק הביא תור"פ שני פירושים ובמפרש כפירוש בתרא, אך הפירוש שבתור"פ אינו שלם ואפשר שבפירוש השלם ציין שהעיקר כפירוש זה.)

187 ישנן 3 סתירות בלבד בין דברי המפרש בחטיבה ה ובין דברי הפירוש: 1. במשנה שבדף סג, ב דברי המפרש הם היפך דברי הפירוש בשטמ"ק ד"ה אלא (וחש בזה מלקט השטמ"ק והעיר בצידו שדברי הפירוש בזה הם היפך הכתוב בעמוד=במפרש), ויש להעיר ששיטת הפירוש היא יחידאית ולא נמצא לה חבר; 2. בדף פט, א המפרש ד"ה וסימניך לא פירש כדברי הפירוש בשטמ"ק ד"ה וסימן, ויש להעיר ש"הפירוש" עצמו כתב שפירושו דחוק; 3. בדף צ, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה אבל פירש שני פירושים והמפרש פירש באופן אחר, ומלשונו "והא דאמרינן וכו'" משמע שבא להשיג על דברי הפירוש (בדף נ, א כתב הפירוש בשטמ"ק ד"ה ה"ג דאית דגרסי נפש בהמתו וטעות הוא, ובמפרש ד"ה יודע נמצא לפנינו "יודע צדיק נפש בהמתו", אבל יתכן שגם המפרש גרס "יודע צדיק דין דלים" כמו הפירוש, אלא שתיקנו המדפיסים את לשונו כדרכם בכל הש"ס להשוות את לשונות 'דיבורי המתחיל' ברש"י ללשונות הגמ').

188 המפרש דף מ, ב ד"ה ועבד פירש: "לפי שביומי ניסן רבין נוטפין על הזוחלים מחמת הגשמים, וכל נשים שבזמן הזה זכות ניהו", והם דברי ר' יצחק הלוי מוורמייזא (רש"י שבת סה, ב ד"ה וסבר). ובדפוסים שלפנינו דברי המפרש סותרים ומבולבלים, מאחר ובצד המפרש נכתבה הגהה "שהרי כל השלגין והקרח נתפשו ובאין המים דרך צינורות דהוי להו שאובין, אבל לא באין דרך צינורות אלא מאליהן שוטפין ובאין טובלים בהם כדאמר זבה ונדה ויולדת טבילתן במי מקוה של מ' סאה ואפילו מי גשמים מכונסין שלא מצינו מים חיים אלא לזב בלבד שנאמר בו מים חיים, והמפרש לא פירש הכי ולא דוקא", והמדפיסים כדרכם הכניסו את ההגהה לתוך דברי המפרש עד שהיו דבריו סותרים זה לזה (אפשטיין, הע' 159. והג"ש חש בזה ופירש שתיבות ש"נאמר בו מים חיים" הם סוף דברי המפרש והדברים "והמפרש לא פירש הכי ולא דוקא דכל נשים בזמן הזה זכות ניהו" הם מהגליון. ונראה להוכיח כדברי אפשטיין, כי משפט כמו "והמפרש לא פירש הכי" לא שייך אלא לאחר שכתב פירוש אחר מן המפרש, וגם לאחר שהמפרש כתב "שלא מצינו מים חיים אלא לזב בלבד שנאמר בו מים חיים" מה שייך לומר "ולאו דוקא דכל נשים בזמן הזה זכות ניהו" הרי גם המפרש מודה שהן זכות אלא שכתב שרק זב צריך מים חיים ולא זבה). אבל מה שהוכיח אפשטיין (עמ' 176) מכך שהמפרש (מ, א ד"ה לא ליסעור וד"ה ומנין) מפרש כפירוש ר' יעקב בר יקר (מובא ברש"י שבת יב, ב) שהרביץ תורה בוורמייזא, טעה בכך מאחר וריב"י פעל כל ימיו במגנצא (א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 243-245. אבל ראה בספרו חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 449, שאעפ"כ לא נדחת ההנחה היסודית של אפשטיין בדבר החילוק שבין ישיבת וורמייזא לישיבת מגנצא), אך יש לפקפק בעיקר ההשוואה, מאחר ובנדרים לפנינו הגירסה "לא ליסעור" היא מוחלטת וכן היא אצל כל הראשונים, וכל הנידון בדברי רש"י הוא האם בסוגיא בשבת יש לגרוס "סועד" או "סוער" (ראה גם רעק"א בגליון הש"ס נדרים).

189 ראה בהערה הקודמת. ובדף לט, ב ד"ה כעשורייתא הביא דברי "תלמוד ירושלמי", וברש"י גיטין לו, א: "ומצאתי בתלמידי רבינו יצחק הלוי שכתוב במסכת גיטין בירושלמי" וכו' (אפשטיין, הערה 162).

190 מח, ב ד"ה כיפי דכיתנא כתב המפרש "שהיה גוזל אניצי פשתן ואית דאמרי שהיה משמט עצמו מללמוד תורה והיה עוסק באניצי פשתן", ובערוך ערך 'כיפי' ב הביא פירוש ת"ח ממגנצא: "שהיה כל עסקו לקנות פשתן והיה שומט ומוציא ממנו מקצת ומוכר הנשאר בקרן שבידו והיה עוסק בכל ולא היה עוסק בתורה, לשון אחר אמר לן ר' שהיה גוזל וחוטף פשתן מבנ"א ומוכרו, וקמייתא עיקר". וה'לשון אחר' שכתבו הת"ח ממגנצא הוא הפירוש הראשון במפרש (שהוא הפירוש היחיד בפירוש בתוס' ר"פ), ודברי הפירוש הראשון

חטיבה ו (סו, ב – עז, ב): חטיבה זו היא מתלמידי ר' יצחק ברבי יהודה, ראש ישיבת

מגנצא¹⁹²
1234567

ה. אודות ה"פירוש" המובא בשטה מקובצת

לעומת "המפרש" שהוא אוסף פירושים אשכנזיים שהתקבצו לאכסניה אחת, פירוש קדמון אחר אשר יש שיחסוהו לרש"י נתפזר לכמה אכסניות כדלהלן:

א. בעל שטה מקובצת מביא לאורך המסכת פירוש המכונה בפיו בקצרה "הפירוש"¹⁹³.
ב. ר' בצלאל אשכנזי בהגהותיו לנדרים¹⁹⁴ מעתיק את הפירוש הזה בשלמותו לדפים ב, א – ד, ב, ומייחסו כפירוש רש"י האמיתי.

ג. ר' יעקב פייתוסי מביא בספרו ברית יעקב¹⁹⁵ קטעים מתוך "פירוש ישן" לנדרים, אשר מהשוואה ל"פירוש" המובא בשטמ"ק ובהגהות רב"א עולה כי מדובר באותו הפירוש.

ד. שריד נוסף מפירוש זה נמצא בפירוש שעשוי דוגמת פירוש רש"י להלכות לנדרים מיוחסות לרי"ף¹⁹⁶, ששרד בכתב יד¹⁹⁷ ונדפס בימינו¹⁹⁸ בייחוס מוטעה לרבנו פרץ¹⁹⁹. מבחינת

שהוא עיקר לדעת חכמי מגנצא, הם בעיקרם כדברי "האית דאמרי" שהביא המפרש, אך שונים ממנו בפירוש שמיט" – האם ששומט עצמו מן התורה או שהיה שומט את הפשתן, וראה עוד הע' 192.

191 מא, ב ד"ה תוריקי (אוצר לעזי רש"י 1194); שם ד"ה בורדס (אוצר לעזי רש"י, 1195); סא, ב ד"ה אמר עד בטעות שירטי"ט וצ"ל שארטי"ט באל"ף (אוצר לעזי רש"י, 1205). ומה שכתב שהיו"ד נמצאת בכל המקורות אינו נכון, והמקור היחיד ללעז זה הוא הדפוסים). רצוי שמומחה לגרמנית עתיקה יבחון האם לעזים אלו מצויים גם בגרמנית או שמא רק בצרפתית.

192 עה, ב במפרש "ענין אחר מפי רבי ומה אדם שאין וכו'", והרא"ש עז, א סד"ה אמרי רבנן ותוספות כת"י עז, א סד"ה ואי ס"ל הביאו גירסה זו בשם ר' יצחק ברבי יהודה. מכאן ראייה לאמור (בנינוח חטיבה ה לעיל) שה"פירוש" אינו מפירוש מגנצא, כי בפירוש בשטמ"ק הביא גרסה זו בסתמא ואחריה כתב "פירוש אחר גריס המורה" והוא הפירוש הראשון שכתב המפרש בד"ה ת"ש וד"ה אין מציל, והגרסה השלישית שכתב הפירוש בתור והכי כתיב בספרים וכו' היא גירסת המפרש בד"ה אדם שאין מעלה וד"ה אינו דין, וחסרה לפני דיבורים אלו במפרש לשון "ל"א" או כיוצא בה.

193 ובדף ז, א ד"ה פסקא "ובפירוש הארוך פירש בפי'", והוא "הפירוש" סתמא (וכן הוא בפירוש ישן בברית יעקב ב, א ובתוס' ר"פ), ונראה שהיא ט"ס וצ"ל "וכפירוש הערוך פירש בפירוש".

194 ראה הע' 3.

195 "ליקוטי הגאונים" למסכת נדרים ונזיר בשם "יגל יעקב" המצורף לברית יעקב (ליוורנו תק"ס).

196 דומות להלכות הרי"ף המיוחסות לנדרים שנדפסו לראשונה בפרשבורג תקצ"ח ומדפוס זה הובאו בכל דפוסים הש"ס, אולם ייחוס הלכות אלו לרי"ף מוטעה, והרי"ף לא כתב מעולם הלכות נדרים, כעדות הרמב"ן. ראה יד שאול סימן רל ס"ק א; מנוחת שלום (סופר), חלק ה, סימן יא; מבוא לרי"ף מהד' עוז והדר; מבוא לדק"ס השלם נדרים, עמ' 34.

197 כת"י בית הספרים בירושלים מס' 621, בכתיבת יד אשכנזית מהמאה הי"ד, מכיל את הלכות הרי"ף עם רש"י ותוספות לסדר נזיקין ולמסכתות נדרים ברכות תענית מגילה ר"ה ויומא. רש"י ותוספות נכתבו מסביב לגוף החיבור של האלפס, רש"י מצד ימין, ותוספות מצד שמאל (ראה במבוא לדק"ס השלם, נדרים, עמ' 34-33).

198 קובץ ראשונים מסכת נדרים, ירושלים תשמ"ט. המוציא לאור ייחס את הפירוש כתוספות רבנו פרץ ואת הליקוט בתבנית תוס' לתלמידי רבנו פרץ, בלא סיבה ממשית (וממנו נדפס בסדרת תוס' רבנו פרץ, ירושלים תשנ"ו). בהוצאה זו נפלה טעות חמורה ומדף מה, ב (תחילת פרק ה) הוחלפו הפירושים ונדפסו זה בשם זה,

ליקוט זה עולה כי הוא מיוסד על הפירוש שעמד לפני בעל שטה מקובצת ור' בצלאל אשכנזי, וכל הפירושים שהביאו בשם הפירוש על נושאים שהובאו בהלכות הנ"ל נמצאו בפירוש זה, נמצא השריד משלים את הפירוש בכל דברי הגמרא שהובאו בהלכות אלו, ונמצאו השטמ"ק רב"א ובעל ברית יעקב משלימים את דברי הפירוש בדברי הגמרא שלא הובאו בהן.

מלקט פירוש זה היה חכם אשכנזי²⁰⁰ מלפני כשש מאות שנה²⁰¹, שהיה ת"ח ולא נמנע מלחלוק על רבנו פרץ²⁰² ועל "הפירוש הקדמון"²⁰³, וגם הוסיף הערות רבות לדברי הראשונים

והדברים מגיעים עד לסתירות פנימיות (כגון: סה, א ציין "תוס' רבנו פרץ" לעיין מ"ש לעיל בפ"ק [ז], בן גבי נידהו בפניו, ושם הוא ב"תלמידי רבנו פרץ"). גם בדף ט, א – יא, א הוחלפו חלק מן הפירושים והחידושים באופן שהחידושים נמצאים ב"תוספות רבנו פרץ" (דף ט, א ד"ה חומר כנדר רשעים וכו' רבנו פרץ, ומשם חוזר לפירוש, ודף י, א מד"ה קונם עד תיבות "מיסוד רבינו פרץ" שייך לחידושים), והפירושים נמצאים ב"תלמידי רבנו פרץ" (מדף י, א ד"ה הרי אלו עד דף יא, א ד"ה סברה עד תיבות "והרא"ה כתב", ראה שטמ"ק י, א ד"ה רבי יוחנן ושם עמוד ב, כתוב בפירוש וכו').

כתיקונו נדפס הפירוש בקובץ מפרשים "כלילת יופי" (שם נותרו רק החלפות מעטות שלא תיקנו: 1. החלפות בדפים ט, א – יא, א; 2. "תלמידי ר"פ" לט, א שייך "לפירוש רבנו פרץ" נראה ב"פירוש" שבשטמ"ק שם ד"ה גמ' וד"ה על; 3. "פירוש רבנו פרץ" נח, ב מד"ה ליטרא מעשר, הוא מ"תלמידי ר"פ" (שכתב "וקצת קשה וכו' ומצאתי בפרישה אחרת וכו' עכ"ל המורה"), אך גם בהוצאה זו נמשכו אחרי זיהויו המוטעה של המו"ל הראשון (ראה בהע' הבאה). להלן יובאו דברי הפירוש על פי הוצאת "כלילת יופי", ועל אף שמן הדין שמותיהם הם "פירוש קדמון המיוחס לרש"י" ו"שטה מקובצת אשכנזית" או "ליקוט ראשונים", מ"מ במאמר זה נקראו בשמותיהם הנפוצים.

199 ראה בהע' הקודמת. שורש טעות זו נבע מהחלפת הפירושים שנפלה בידי המהדיר, אשר בשלה נמצאו בתוך הפירוש דברים החתומים מהר"פ, ולא חש שבשני מקומות העיר המלקט (נג, א סד"ה שלא נתכוון; ס, ב סד"ה יום אחד): "עד כאן לשון המורה, ובשיטת מהר"פ פירש בענין אחר".

200 מלבד כתיבתו האשכנזית של הפירוש, הרי שכל החיבורים מהם לוקט הפירוש בתבנית תוס' (המכונה תוס' תלמידי ר"פ) הם מחכמי אשכנז. ואף את דברי הרמב"ן העתיק מתוך פסקי הרא"ש: ז, א ד"ה דאם – ברא"ש סימן ה; כו, א ד"ה רבא – ברא"ש סימן ח; מו, א ד"ה כופין – ברא"ש סימן א; סה, א ד"ה כתולה – ברא"ש סימן ג; סו, א ד"ה אמר – ברא"ש סימן ה. בכמה מקומות אף העתיק את הרא"ש כלשונו: לז, א ד"ה על; מח, ב ד"ה ורב; עד, א ד"ה רבי עקיבא ("הרמב"ן כתב זה לשונו הלכה כר"ע דהא קאי בן עזאי כוותיה", וברמב"ן לפנינו ליתא "דהא קאי בן עזאי כוותיה", והיא לשון הרא"ש סימן ו-ז וסיים "הרמב"ן ז"ל"); פא, ב ד"ה מאן; פב, א ("כתב הרמב"ן וכו'", אבל מתיבות "ואע"ג דאיכא וכו'" הם דברי הרא"ש).

201 בכתב היד יש שטר מכירה משנת רל"ד, והאחרון הנזכר בחידושים הוא ר' מרדכי ב"ר הלל, בעל 'המרדכי', שחי בריש האלף השישי. כה"י אינו אוטוגרף ויש בו שגיאות העתקה ושרבובי הגהות (ראה הע' 37 והע' 203).

202 תלמידי ר"פ כז, ב ד"ה שאני הכא: "ע"כ שיטת ר"ת משיטת הר"ף ומיהו נ"ל דלתירוץ שני שפירש ר"ת וכו' אין צ"ל כן ודוק"; סט, ב ד"ה יש שאלה: "עכ"ל שיטת מהר"ף וקשיא לי וכו' ומצאתי בפרישה וכו' ופירוש זה טוב וישר ונוח למבין"; תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון "ובשיטת הר"ף פירש בע"א ולא נראה לי".

203 תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון: "כך פירש המורה ולשיטתו קשה לשון אף וכו'"; תלמידי ר"פ פט, ב ד"ה תיסר הנאת: "ועוד מצאתי וכו' (ראה שטמ"ק צ, א) ודוחק"; ע, ב ד"ה מבנעוריה מכריע בין הגרסאות שהביא הפירוש. מדרכו לכתוב "ע"כ לשון המורה" לפני שמעיר על דבריו – תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון; ס, ב ד"ה יום אחד (ז, א: "עד שיאמר מודר אני לך וכו' אבל מודרני גרידא לגמרי משמע וכו' וצ"ע אי הוי כלשון שפירש בפנים ע"כ לשון המורה", ונראה ברור שצ"ל: "ע"כ לשון המורה וצ"ע אי הוי כלשון שפירש בפנים", וכונת המלקט להעיר שאמנם כך פירש המורה [=הפירוש] את דברי הגמ', אך צ"ע בלשון ההלכות המיוחסות

שליקט. סגנונו של המלקט הוא לקצר, לתמצת, לעבד ולהבהיר את לשונות הקדמונים²⁰⁴, לעומת העתקתו המילולית של ה"פירוש" בשטמ"ק ובידי רב"א ור' יעקב פייתוס, ומדרכו להביא רק פירוש אחד ולא את שני הפירושים שהובאו אצל המעתיקים האחרים של הפירוש²⁰⁵. המלקט הביא מפירושי ה"פירוש" גם בליקוט הראשונים בתבנית תוס' שכתב²⁰⁶ באותו הקובץ. שלוש פעמים נמצאת בדבריו הלשון "מצאתי בפרישה אחרת"²⁰⁷, ובאחד מן המקומות לשונה זהה לדברי ה"פירוש ישן" שהובא בברית יעקב²⁰⁸. לשון "מצאתי"²⁰⁹ שבליקוט זה גם היא מכוונת ל"פירוש"²¹⁰.

הרב יהודה כהן

יחוס הפירוש לרש"י

מבדיקת הפירוש והדברים שכתבו עליו מעתיקיו, אודות יחוסו לרש"י, עולים הנתונים הבאים שאינם מותירים מקום לספק כי הפירוש אינו לרש"י.

הרב יהודה כהן

א. כאמור, ר' בצלאל אשכנזי בהגהותיו לנדרים כתב כי ה"פירוש" הוא פירוש רש"י האמיתי לנדרים. לעומת זאת, בשטה מקובצת למסכת כתובות²¹¹, מעתיק רב"א מפירוש זה בכינוי "ויש מי שפירש וז"ל שיטתו לנדרים" וכו', הרי שאינו מייחסו לרש"י, ולעומת זאת הוא מייחס שם את המפרש לרש"י²¹². גם ר' יעקב פייתוס מכנה את פירוש זה בשם "פירוש ישן", ומעיד כי

לרי"ף [שהם ה"פנים" של כת"י זה] עליהן לוקט הפירוש שם כתב "ומיירי דאמר מודר אני לך מאכילה או מהנאה אבל בסתם [=כשאמר "מודרני לך" סתמא] הוי ידים שאינם מוכיחות", וא"כ לכאורה אינו כדברי הפירוש שכתב ש"מודרני לך" רק הוא אסור.

204 סה, א כתב הפירוש בשטמ"ק "ומפרש באגדה", ובליקוט "ומפרש בסדר עולם"; כה, א ד"ה לא הביא הפירוש (בשטמ"ק דפו"ר) גרסת בעג"ג (ספר 'בשר על גבי גחלים'), ובתר"פ שם "תוספתא" (אך לא נמצא בתוספתא וכעין זה יש בויקרא רבה פרשה ו, ג); י, ב כתב בפירוש בשטמ"ק "ולדין לא נהירא האי אף דקא כתב במשנה טבריינית ואין לשנותו", ובתלמידי ר"פ הנוסח ברור יותר "וקצת קשה לשון זה ומ"מ אין לשנותו"; נ, א ד"ה מדינא לשון הפירוש בשטמ"ק: "וזה וזה", ובתוס' ר"פ בלשון תלמודית: "ואידי ואידי".
205 כא, ב בפירוש בשטמ"ק ד"ה בעית נדר הביא שני פירושים, ובתוס' ר"פ הביא רק את הפירוש השני; כג, א ד"ה אוכלא דקצרי בתוס' ר"פ כפירוש ראשון שבפירוש בשטמ"ק; ס, ב כתב כפירוש ראשון של הפירוש, ולא כפירוש "אית דמפרשי" שהובא בשטמ"ק ד"ה אמר רבינא.

206 ראה הע' 197 198.

207 תלמידי ר"פ נד, ב ד"ה קרביים; תוס' ר"פ נח, ב ד"ה ליטרא מעשר (שייך לתלמידי ר"פ וכדלעיל, הע' 198); תלמידי ר"פ סט, ב ד"ה וקשיא ליה.

208 נח, ב הנ"ל, וכן סיים שם: "עכ"ל המורה", כדרכו בליקוט ה"פירוש" (ראה הע' 203); תלמידי ר"פ לח, ב ד"ה בציר; ס, ב ד"ה כתב "ודלא כפירוש המפור'", וצ"ל "המורה" והדברים ברבנו פרץ שם (אבל "לשון המורה" עה, א היא ט"ס וצ"ל "לשון הקונטרס", וכדלעיל הע' 37).

209 סד, ב ד"ה וחכמים אוסרין; פט, ב ד"ה תיסר הנאת (ואולי גם מו, ב ד"ה הלכה "ועוד מצאתי דדוקא בענין קב ונקי הלכה כמותו ולא יותר").

210 כפי שנראה בהשוואה לפירוש בשטמ"ק בשני המקומות.

211 נט, א (מהד' מוסד הרב קוק, עמ' תקלז סד"ה קונס).

212 כתובות מח, ב (אות יא-יב) הביא את לשון המפרש נדרים פט, א ד"ה לאיתויי מסר "דע דפרק ואלו נדרים תנן וכו' ופירש רש"י וכו'", וסיים "והיינו מה שפירש [=רש"י] בשמעתין".

1234567

1234567

1234567

נמצאו בגליון גמ' נדרים²¹³, אשר היא גמרתו של רב"א²¹⁴ עם הגהותיו לנדרים ממהדורא קמא²¹⁵. גם בשטמ"ק לנדרים²¹⁶ הוא מכונה בשם "הפירוש", או "הפירוש על דרך רש"י"²¹⁷.

ונראה ליישב את הסתירה בדעת רב"א על אודות הפירוש, במשנה ראשונה, משנה שניה ומשנה אחרונה. במשנה ראשונה סבר רב"א כי "המפרש" הוא מפירש"י, ולכן ייחס את הפירוש שבכתב היד שברשותו בסתמא "הפירוש", ודעתו זו השתקעה בשטמ"ק כתובות ובהעתקת הגהותיו ממהדורא קמא שנעתקו בספר ברית יעקב. במשנה שניה התברר לרב"א כי המפרש אינו לרש"י, ועל כן נקט כי הפירוש בכתיבת יד שבידו הוא פירוש רש"י, ודעתו זו השתמרה בהגהותיו לנדרים. במשנה אחרונה ראה רב"א כי הפירוש אינו תואם לפירושי רש"י, ולכן שנה לתלמידו (מחבר השטמ"ק לנדרים) תחילה שוב כמשנה ראשונה (וכך יחס במחצית הראשונה של שטמ"ק נדרים את המפרש לרש"י²¹⁸), ולאחר מכן שנה כי שני הפירושים אינם לרש"י (ודעתו זו השתקפה במחצית השנייה של השטה מקובצת לנדרים)²¹⁹.

לסיכום, נראה שבמשנה אחרונה סבר רב"א כי הן המפרש והן הפירוש אינם לרש"י. ב. המלקט האשכנזי של ה"פירוש" על ההלכות המיוחסות לר"ף כינה את הפירוש בשם "פרישה אחרת", כדלעיל, ומכאן שלפניו לא היה הפירוש מיוחס לרש"י. ג. סגנון הפירוש רחוק מסגנונו הרגיל של רש"י²²⁰. הוא משתמש תדיר בביטויים שאינם מצויים בפירושי רש"י²²¹.

213 ברית יעקב קיג, א: "ליקוטי הגאונים זצוק"ל שמ"כ [=שמצאתי כתובים] בגליון מס' נדרים. ר"י פייתוס העתיק את "יגל יעקב" מתוך כת"י ספרדי עתיק אשר כותבו הוא שליטת מגליון מס' נדרים, וכתב היד עדיין מצוי בידינו (מבוא לדק"ס השלם עמ' 38-39) ובו כל ההגהות וליקוטי הגאונים לנדרים ונזיר שהדפיס ר' יעקב פייתוס שם, וגם את הכותרת "ליקוטי הגאונים שמ"כ בגליון מסכת נדרים" העתיק ר"פ מהכת"י (כמו כן נמצא בכת"י זה ספר שערי צדק לרלב"ג שהדפיס ר"י פייתוס שם). כתב יד זה היה בבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי ובעל מלאכת שלמה העתיק ממנו בפירוש למשנת נדרים (פרק א, משנה א) ד"ה ר"ע: "ומצאתי בכתיבת יד די"מ". והוא ה"פירוש ישן" המובא בברית יעקב ב, א (ולקוח מהפירוש בדף ז, א).
214 כל חידושי הראשונים בברית יעקב עד ד, ב נמצאים מלה במלה בהגהות רב"א העתקת ר"ש עדני (באותו מיקום, כגון רא"ם על ר"ן וכדומה). הציונים בדף ג, ב ד"ה הניחא; ד, ב ד"ה ועוד אסור; כא, ב ונה, א "עיינ תוס' ב...", נמצאים כולם בהגהות רב"א, וגם "נ"א" בברית יעקב ב, ב רש"י ד"ה הלין; לד, א רש"י ד"ה שלא למד, הם בהגהות רב"א.

215 יש לזה כמה הוכחות, ובמק"א אאריך בזה בס"ד.

216 אף שיצאו עוררין על יחוס שטמ"ק נדרים לרב"א, מ"מ מוסכם שהתחבר בבית מדרשו.

217 ג, ב; כא, ב.

218 עד דף ל בערך, ומשם ואילך "כבעמוד" (לה, ב ד"ה שכך; נט, א ד"ה והרי תרומה; ס, ב ד"ה כי איצטריך; סג, ב ד"ה אבל וד"ה אלא; סט, א ד"ה בעי רבא; עט, א ד"ה יודע).

219 יש להעיר כי בכת"י שלפני רב"א יוחסו לרש"י עוד חיבורים שאינם לו, והם: מהדורה קמא של רש"י לכתובות, ומהדורא קמא של רש"י ליבמות (ראה נספח א, סעיפים מג-מד. תוס' הרא"ש שהביא רב"א בשטה מקובצת לסוטה אינם אלא תוספות איברא, וראה עוד: מ' הרשלה, מבוא לחידושי הריטב"א ברכות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11; ר"א ליכטנשטיין, מבוא לתוס' הרא"ש חולין, ירושלים תשס"ב, עמ' 6, ולקמן הע' 319).

220 אפשטיין עמ' 183; מבוא להגהות והשלמות מכת"י.

221 לשונות "המורה בשם רבו" ו"המורה מפי דב"ש" אינם רגילים בפי רש"י, וגם השימוש בדברי "המורה" אינו

ד. הפירוש אינו מתאים לדברים שהביאו הראשונים בשם רש"י²²², ודברים שהביאו הראשונים בשם רש"י אינם בפירוש דידן²²³.

אף שהפירוש אינו פירוש רש"י, אפשר לשער שהיה בזמנו של רש"י, מכך ש"המורה" שלו היה גם מורו של רש"י²²⁴. וכמו חטיבה ה במפרש המיוסדת על הפירוש²²⁵, גם הוא התחבר בישיבת וורמייזא ולא במגנצא²²⁶.

מקורותיו של הפירוש והביטויים המיוחדים לו

מקורותיו המפורשים של הפירוש הם: "משנה טבריינית"²²⁷, ספר "בשר על גבי גחלים"²²⁸,

מצוי בפירושי רש"י כי אם לעתים רחוקות.

²²² מבדיקה מדגמית שערכתי בדפים ב, א – ח, ב מצאתי 5 סתירות: 1. במאירי בריש מסכתין (עמ' ה) כתב בשם רש"י שעיקר נדר הוא בלשון קרבן ולא מהני אומר "ככר זה אסור" אלא מדין ידות, ובהגהות רב"א ד, א ד"ה ה"ז אסור כתב בשם רש"י שעיקר נדר לא הוי אלא באמר "מודרני הימך שלא תאכל מנכסי", הרי שאף בלא לשון קרבן הוי עיקר הנדר; 2. הרי"ץ בשטמ"ק ג, א ד"ה וכתב, כתב בשם רש"י דקרא איצטריך אף לכינויין, וברש"י שבהגהות רב"א שם ד"ה לעשות "הא דקאמר לעשות כינוי נזירות הנזירות לאו מקרא נפקא דממילא ידענא"; 3. ראמ"ה ה, א ד"ה מודרני לך כתב שלפי מה שנמצא בפירוש רש"י נראה שאינו גורס "מודרני לך שניהם אסורין", ובפירוש בתר"פ ז, א גריס ומפרש לה; 4. ראמ"ה ו, ב ד"ה חזי כתב בשם רש"י "כלומר לא כיון לקדשה ולדבר אחר כיון", ובפירוש בשטמ"ק סוד"ה יש יד: "או דילמא ה"ק לה ואת חזאי דאנא מקדישנא לה"; 5. ראמ"ה ח, א: "ה"ג ר' שלמה והוא דמתנו הילכתא, כלומר שהם חכמים כ"כ שמלמדים הלכות לאחרים", ובפירוש בתר"פ דתנו – גמרא: מתנו – משנה ולא גמרא.

²²³ דוגמאות מדפים ב, א – ח, ב: 1. מאירי ג, א (עמ' יט) הביא פירוש רש"י (וגם מ"ש שם וה"ה לדעתם וכו' הכל מפירוש רש"י ע"ש), ואינו ברש"י שבהגהות רב"א; 2. הרי"ץ בשטמ"ק ג, א ד"ה וקשה הביא מרש"י ואינו ברש"י בהגהות רב"א; 3. הרי"ץ בשטמ"ק ד, ב ד"ה וקמ"ל "כהדא דאמר ריב"ח וכו' כך היא גירסת הספרים וכן נראה גירסת רש"י ז"ל", ובפירוש בשטמ"ק שם סוד"ה וזה כתב במפורש כגרסה זו; 4. הרמב"ן בשבועות כ, ב וראמ"ה בנדרים ח, א בד"ה והלא מושבע הביאו מרש"י, ואינו בפירוש בשטמ"ק ח, א ד"ה מנין; 5. ראמ"ה ח, ב מד"ה לחרטת אשתו עד סוף ד"ה וש"מ דהיכא העתיק באריכות את לשון רש"י, ואינו לשון הפירוש בתר"פ.

²²⁴ כתב בפירוש בשטמ"ק כה, א: "ארוותא כמו ארוות סוסים וכו' ובשבועות שנה לנו המורה אית דגרסי ארידתא חבילות של תבן", וברש"י שבועות כט, ב ד"ה דאחזיק תליסר ארוותא: "מלא שלוש עשרה ארוות סוסים וכו' לישנא אחרינא גרסינן ארידתא חבילות", ובודאי שמע רש"י זאת ממורו (אפשטיין עמ' 173). והפירוש אינו מתלמידי רש"י (כדעת צומבר, עמ' 5-3), שמדרכם לקרוא לרש"י 'רבי' או 'מורי' ולא 'המורה', וכן נראה מריבוי המחלוקות בינו ובין רש"י (אפשטיין, הע' 145; ראה עוד להלן הע' 384).

²²⁵ ראה סביב הע' 181-190.

²²⁶ בפירוש בתר"פ מח, ב ד"ה שמיט כיפי לא פירש כחכמי מגנצא המובאים בערוך ערך 'כיפי' ב. בכמה מקומות מתאים "הפירוש" לפירושי ר' יצחק בר יהודה: 1. שטמ"ק ו, ב ד"ה מכלל ובפירוש שם ד"ה אגיא; 2. תוס' הרא"ש יט, ב ד"ה ועל ספיקו, הפירוש בשטמ"ק שם ד"ה אמר ליה; 3. תוס' כ, א ד"ה וחכמים, בפירוש בתר"פ ד"ה פתח וד"ה כדי. תוס' כת"י עו, א ד"ה ואי ס"ל (וברא"ש ד"ה ואמרי) הביא את גרסת ר' יצחק ב"ר יהודה, והיא הגרסה הראשונה שהביא הפירוש בשטמ"ק שם ד"ה אמרו לו. אך ר' יצחק ב"ר יהודה אינו בעל הפירוש, שהרי נזכר בפירוש בעל הערוך שחי בתקופת ר' יצחק ב"ר יהודה, וכן את "המורה בשם דב"ש", שהיה בדור רבותיו של רש"י (ראה בסמוך להע' 179).

²²⁷ שטמ"ק י, ב ד"ה וז"ל; שטמ"ק טו, ב ד"ה וז"ל (והיא גרסת הרמב"ם בפיה"מ); שטמ"ק עה, א ד"ה ה"ג.

"המורה"²²⁹, "המורה בשם רבו"²³⁰, דב"ש"²³¹, "אגדה"²³², ספר הערוך"²³³.

ביטויים מיוחדים לו"²³⁴: אית דאמרי, אית דמפרשי, אית דגרסי²³⁵, פירוש אחר²³⁶, ענין אחר²³⁷, ולא מפי המורה²³⁸ השיבו בני הישיבה²³⁹, חזר המורה ופירש²⁴⁰ אית דמפרשי וכו' ולא מן השם הוא²⁴¹, ואית דמפרשי וכו' ושניהם מן השם²⁴², ואי קשיא²⁴³, ואם תאמר²⁴⁴. ואם נפשך לומר²⁴⁵. מצויים בפירוש ציוני מקורות²⁴⁶, ונראה שהמחבר כתב גליונות ובהם פירושים חדשים²⁴⁷.

ו. על אודות פירוש רש"י כת"י

אוצר החכמה

בשנים האחרונות נדפסו שרידי כתבי יד מפירוש הנדרים המיוחס בכת"י כ"פירוש מסכת נדרים ונזירות לרבינו שלמה הצרפתי זצ"ל"²⁴⁸.

הוצאת

228 שטמ"ק דפו"ר כה, א ד"ה לא לאפוקי: "ובבעג"ג גריס קניא דשולשילתא" (אפשטיין עמ' 175, ולא כפי שהגיהו בדפוס א': "בבעל הלכות גדולות").

229 שטמ"ק יג, א ד"ה ה"ג מני; יט, א ד"ה דאילו; מג, א ד"ה א"ל ועוד. בתוס' ר"פ ותלמידי ר"פ לא נזכר המורה אלא בדף י, ב (בתלמידי ר"פ) ד"ה לא אמר כלום. בברית יעקב מוזכר "המורה" בדף נד, א.

230 רש"י כת"י שבהגהות רב"א ג, ב ד"ה מלמד ("בשם" המורה "שלא" בשם רבו); שטמ"ק יז, א ד"ה גמרא; כג, א ד"ה כתב (ראה הע' 175) ועוד.

231 שטמ"ק כא, ב ד"ה בעית נדר: "לשון דב"ש"; שטמ"ק כו, ב ד"ה בצל הכופרי: "המורה בשם דב"ש"; שטמ"ק צא, א ד"ה וכן: "המורה מפי דב"ש".

232 שטמ"ק סה, א ד"ה ומפרש באגדה; לח, א ד"ה והלוחות: "ואשכחן במילי דאגדתא".

233 בפירוש ר"פ סו, ב ד"ה בני אלמנה.

234 ראה אפשטיין עמ' 171, שסגנון ביטויים אלו מצויים גם במפרש נזיר, ושניהם מבית מדרש אחד והוא בית המדרש בוורמייזא. וראה בסוף הע' 188.

235 כה, א; כח, ב; ל, ב; לב, א; מח, א; סג, ב; עט, ב (ציוני הערה זו בלבד לפי שטמ"ק דפו"ר ברלין תר"ך).

236 שטמ"ק עה, א ד"ה אמרו לו.

237 שטמ"ק לה, ב ד"ה שכך; ס, ב ד"ה כי.

238 שטמ"ק ס, ב ד"ה כי איצטריך; תלמידי ר"פ י, ב ד"ה תניא רשב"ג.

239 שטמ"ק יט, ב ד"ה א"ל.

240 שטמ"ק שם (וכיוצא בו במפרש נזיר יד, ב).

241 שטמ"ק יג, א ד"ה מאן.

242 שטמ"ק ותר"פ כב, ב ד"ה חוץ מן האומר.

243 שטמ"ק ד, ב ד"ה וזה.

244 שטמ"ק ד"ה חטאת וד"ה הרי.

245 שטמ"ק סד, ב ד"ה ונעשה סופר (אפשטיין [עמ' 171] ציין שיש בשטמ"ק דפוס ברלין ה, ב "ואם נפש אדם לומר והא וכו' ההוא וכו'" ולא מצאתי), וכיוצא במפרש נזיר ה, א.

246 להלן דוגמאות מרש"י כת"י שהעתיק רב"א בהגהותיו: ב, ב ד"ה הנך תרתי; ג, א ד"ה הניחא למ"ד וד"ה אלא; ד, א ד"ה אלא וד"ה ולא מיבעי.

247 שטמ"ק מה, ב ד"ה אמרו לו: "והכי כתיב בספרים וכו' ולא סבירא ליה למורי בכי האי לישנא וכו' ומשו"ה לא מצית לפרושי אלא כדפרישית בפנים"; סט, א ד"ה שמע אביה: "ולשון שבפנים עיקר"; צא, ב: "הכי גרס המורה מפי דב"ש כיון דלא סגיא וכו' וכלשון שבפנים נמי גריס המורה" [גם המפרש לנזיר שבגמרות כתב גליונות, ראה אפשטיין עמ' 159].

248 כת"י בריטיש מוזיאום מספר 588, דף אחד המכיל פירוש לדרך הראשון של נדרים, ובתחתיו "פירוש מסכת

בפרק אחרון זה נבקש לבחון פירוש זה והאם יתכן שהוא פירושו האבוד של רש"י למסכת נדרים. ואלו הנתונים העולים מבדיקת הפירוש:

1. נמצא כי ר' יוסף קארו בכללי הגמרא²⁴⁹ הביא דברים מפירוש רש"י לנדרים²⁵⁰ שלא נמצאו במפרש, ונמצאו בפירוש כת"י זה²⁵¹. נראה אם כן שיחס פירוש זה לרש"י²⁵².
2. פירוש זה חלוק על דברים שהביאו המאירי²⁵³, רי"ץ²⁵⁴, ראמ"ה²⁵⁵ ורמב"ן²⁵⁶ בשם רש"י.
3. פירוש זה דומה מאוד ל"פירוש" לנדרים, וברוב המקומות תוכן שני הפירושים זהה ויש ביניהם קירבה לשונית²⁵⁷. פירוש זה מקצר בדבריו יחסית ל"פירוש"²⁵⁸, ויש שהביא את הפירוש

1234567

נדרים ונזירות לרבינו שלמה הצרפתי זצ"ל, ועוד קטעים מכתב יד זה שהתגלו בתוך כריכות ספרים, ונדפסו בשם "רש"י כת"י ע"י הרב אביגדור אריאל, בתוך "לקט ראשונים" בקובץ מפרשים "יריד הספרים", ירושלים תשס"ג. שרדו פירוש המשנה ב, א; ב, ב בתחילתו; ה, ב מ"אמר רבא מתני' קשיתיה" עד ז, א "יש יד לבית הכסא"; ח, א מ"האומר אשכים ואשנה" עד "הא קמ"ל דאי בעי פטר נפשיה", ושם מ"אמר ליה לשמותיה שויה שליח" עד ח, ב "בעל מהו שיעשה שליח". עוד דיבור נוסף על "ופליגא אדר"ל" שבסוף עמוד זה, ומדף ט, א "דתניא טוב אשר" עד ט, ב "ופחו עלי יצרי".

- 249 סימן תיט, נדפסו יחד עם ספר הליכות עולם.
- 250 הביא רש"י לנדרים ט, א שפירש שם "אפילו תימא" כעין "איבעית אימא".
- 251 ט, א ד"ה אפילו תימא: "האי אפילו תימא הואי כגון איבעית אימא".
- 252 בכל שאר המקומות שמביא הב"י רש"י לנדרים כוונתו לדברי המפרש (ראה הע' 368), לכן אי אפשר ללמוד מדבריו מהו פירוש רש"י האמיתי לדעתו.
- 253 המאירי בריש מסכתין (עמ' ה) כתב בשם רש"י דעיקר הנדר הוא בלשון קרבן, ובלא לשון קרבן לא מהני אלא מדין ידות, וברש"י כת"י ד"ה האומר לחבירו "דהיינו נדר ממש נדר שאני אוכל לך משלך", מבואר מלשונו שאף בלא לשון קרבן הוי "נדר ממש" ולא ידות. השוה לעיל, הע' 222.
- 254 בשטמ"ק ו, א ד"ה כתב, כתב הרי"ץ שרש"י מפרש קושיית הגמ' "והא מפני שהוא יד לקרבן קתני" שמשמעות הברייתא שאף שלא אמר "עלי" הוי קרבן (כפירוש המפרש), וברש"י כת"י ד"ה והא מפני, פירש את הקושיה דמיתור לשון הברייתא "מפני שהוא יד לקרבן" משמע שבלא תיבת עלי הוי יד שאינו מוכיח. ולפירוש זה ל"ק כלל קושיית הרי"ץ, ודוק.
- 255 ו, ב ד"ה חזי בשם רש"י: "כלומר לא כיון לקדשה ולדבר אחר כיוון", וברש"י כת"י ד"ה או דילמא: "דודאי את תהא רואה שאני מקדש לזו"; ח, ב ד"ה לחרטת העתיק לשון רש"י, ואינה לשון רש"י כת"י ד"ה בעל מהו.
- 256 שבועות כ, ב (וראמ"ה נדרים ח, א ד"ה והלא) בשם רש"י, ליתא ברש"י כת"י ד"ה והלא וד"ה הא קמ"ל.
- 257 רש"י כת"י ב, א ד"ה כינויי וד"ה וחרמים וד"ה האומר; ד, ב ד"ה מאי שנא וד"ה ליכתוב, וה"פירוש" בהגהות רב"א בשם רש"י במקומות אלו; רש"י כת"י ב, א ד"ה חוכך, ובפירוש בשטמ"ק ז, א ד"ה פסקא (וכ"ה ב"ברית יעקב" ב, א בשם הפירוש ישן לקמן ז, א); ב"פירוש" ו, א ד"ה מיתבי, וברש"י כת"י ד"ה מפני; ו, ב ב"פירוש" ד"ה יש יד לקידושין וכו' פשיטא דחברתה וכו' או דילמא וכו', וברש"י כת"י שם ד"ה פשיטא וד"ה או דילמא; שם ב"פירוש" ד"ה חדא, רש"י כת"י ד"ה חדא; ב"פירוש" בתר"פ ז, ב ד"ה לנפקותא, רש"י כת"י ד"ה אלא כגון; "פירוש" בשטמ"ק ח, א ד"ה מנין וכו' והלא אין שבועה וכו' הא קמ"ל וכו', רש"י כת"י ד"ה והלא וד"ה הא קמ"ל.
- 258 ב, א בפירוש שבהגהות רב"א: "והיינו דאיכא בין נדר לשבועה וכו'", וברש"י כת"י ליתא; שם בד"ה וחרמים ברש"י כת"י: "והתם נמי מפרש כינויי שבועות וכינויי נזירות", ובפירוש שבהגהות רב"א הביא את מה שמבואר לקמן; ו, ב לא הוסיף ברש"י כת"י את דברי שטמ"ק ד"ה יש: "ודיהיב לקמייתא כשיעור שתי פרוטות ועבדה לה שליח".

הראשון משנים שהביא ה"פירוש"²⁵⁹. מתוך זה נראה שפירוש אחד מיוסד על חברו, וקשה להכריע איזה מהם קודם²⁶⁰. מאחר והם פירושים דומים אפשר גם שהבית יוסף שהובא לעיל כיוון ל"פירוש"²⁶¹ ולא לרש"י מכת"י זה.

²⁶¹אוצר החכמה

סיום: פירושים אשכנזיים קדומים לנדרים

לסיום יובאו כאן הידיעות שיש בידינו על הפירושים האשכנזיים הקדומים למסכת נדרים: תוס' ישנים²⁶² מביא דבר אחד²⁶³ בשם "פירוש לותר"²⁶⁴; ראמ"ה מביא מפירוש אשכנזי קדום שהשלימו ממנו הסופרים עמוד אחד שהיה חסר בפירוש רש"י²⁶⁵; הרשב"א מביא הרבה פעמים²⁶⁶ ספר שהוא מכנה "פירושין"²⁶⁷ בתוס' כת"י מובא במק"א²⁶⁸ "פירושים קדמונים"²⁶⁹ ולכאורה הכונה לפירושים אשכנזיים קדומים, אך יותר נראה שהוא ט"ס וצ"ל "ספרים קדמונים"²⁷⁰; פירוש ר' אליקים הובא ברא"ם בשטמ"ק²⁷¹; פירוש ר' יצחק ב"ר יהודה הובא על

259 ח, ב ב"פירוש" בשטמ"ק ד"ה ושמ הביא שני פירושים והכריע כראשון, וברש"י כת"י ד"ה ופליגא פירש בפירוש הראשון.

260 אין לומר כי פירוש כת"י זה הוא חלק אחר של חטיבה ה במפרש אשר הוכחה לעיל קרבתה ל"פירוש", מאחר ומהר"ם מינץ השתמש בחטיבה ה ויחס אותה לרש"י (ראה סביב הע' 50), והוא מביא פירוש רש"י לדף ח, ב (הובא לעיל, הע' 50), וברש"י כת"י שם ד"ה רבינא פירש באופן אחר.

261 אך אי אפשר לנו לברר זאת מאחר שאין בידינו את ה"פירוש" בשלמותו, ובשטמ"ק שם לא העתיק את דברי ה"פירוש" על קטע זה.

262 י, ב; יג, א ד"ה ומשני הא דאמר.

263 שאם אמר "כקרבן לא אוכל לך" אסור דאמרינן לפיכך יהא, ולא נמצא לשטה זו חבר, וודאי שאינו המפרש חטיבה ב או ה"פירוש".

264 למשמעות המילה 'לותר', ראה: הרב י' פראגר, "תולדות קהילת מיץ", ירושתנו, ב (תשס"ח), עמ' שלג-שלד. 265 ראה הע' 23. ואין לומר שזו השלמה מקומית בלבד שהשלים אחד הראשונים את החסר בפירוש רש"י שלפניו, שהרי ראמ"ה שם כותב שאינו יודע מהי דעת "המשלים" על תחילת הסוגיא שיש בה פירוש רש"י, ואם היתה זו השלמה לפירוש רש"י א"כ ודאי דעת המשלים כרש"י, וע"כ כמו שכתבנו שהסופר השלים מפירוש אחר שנכתב בנפרד על כל המסכת.

266 מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א, עמ' נז, סח, פג, צה, קמח, קעב, רסז, רצב, רצח (הרשימה שם בעמ' 10 אינה מדויקת).

267 מסגנון הדברים נראה שהם פירושים אשכנזיים. גם בחידושי הריטב"א למועד קטן (ב, א ד"ה ובשביעית; כא, א ד"ה וא"ר יוחנן) הובאו "פירושים", וראה צ' הירשמן, מבוא לחידושי הריטב"א, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה, עמ' 4, שהם פירושים אשכנזי וצרפת. ופירושים אלו ודאי אינם מחטיבות ב, ה, ו שבמפרש (ראה עמ' סח פג צה קעב רסז רצב רצח), ואינם מה"פירוש" (ראה עמ' רצח ובפירוש בתוס' ר"פ שם ד"ה ר"מ וד"ה ליהוי), ויתכן שהם מחטיבות א, ג או ד (ובעמ' קמח מתאימה גירסת הפירושים לחטיבה ד, אבל היא גם גירסת הפירוש בתר"פ והרא"ש ותוס').

268 עא, א ד"ה הגה"ה בפירושים קדמונים, וחתום עליו רבינו יונה.

269 "פירושים קדמונים" לנזיר מוזכרים גם בתוס' נזיר ל, א ד"ה ה"ג וד"ה האיש מגלח, ובתוס' רבנו פרץ ערובין ד, ב (ושם הוסיף מגיה "רש"י"), וודאי שהכונה בזה לפירושים אשכנזיים קדומים (ראה אפשטיין 158-155).

270 כיון שהביא מהם רק את הגירסה ואח"כ כתב "ונראה לפרש" (וברא"ש שם העתיק "ונראה דה"ג וכן נמצא בכל הספרים", משמע שהנוסח שבתוס' לפניו היה "ספרים קדמונים").

271 סא, ב ד"ה עד שיעבור (מובאה נוספת מכת"י פירקוביץ הביא אפשטיין בהערה 157: כ, ב "פ"א לרבינו

ידי כמה ראשונים²⁷²; בתוספות ישנים מובא פירושי ריב"א²⁷³. ושם גם "מפרש אחר לא ידעתי שמו" שהביא הרדב"ז²⁷⁴ הוא פירוש אשכנזי קדום²⁷⁵.

סוף דבר

רש"י כתב פירוש למסכת נדרים (פרק א) ולפחות עשרה מרבתינו הראשונים השתמשו בו (פרק ב), אך רוב הראשונים לא היה בידם פירוש זה (פרק א). בידינו שלושה פירושים המיוחסים לרש"י:

1. המפרש בדפוסים שכבר הוכח והוכרע שאינו לרש"י (נספח ג), המורכב משש חטיבות שונות (פרק ג) של פירושים אשכנזיים קדומים שנכתבו בדורו של רש"י ובדור רבותיו אך אף אחת מהן אינה מפירוש רש"י (פרק ד).
 2. ה"פירוש" המובא בשטמ"ק וברית יעקב ועוד, ומיוחס לרש"י בהגהות רב"א, והוכח שאינו לרש"י, ונראה שהיה בן זמנו (פרק ה).
 3. רש"י כת"י, שאינו מתאים כלל למובא בשם רש"י בספרי הראשונים, והוא מאותו בית מדרש של "הפירוש" (פרק ו).
- נמצא שפירוש רש"י האמיתי למסכת זו אבד במרוצת הדורות, כמו פירושי רש"י למסכת תענית ופרק "חלק" שאינם בידינו. הרחמן ישיב לנו כל אבודותינו ונקריב לפניו נדרינו ונדבותינו, אכ"ר.

אליקים מגלה טפח בבגדיה מגלה טפח כלומר שאינו מגלה בבת אחת אלא מגלה טפח ומכסהו לאלתר כדי שלא יסתכל בה").

272 תוס' ה, ב ד"ה ליתני; כ, א ד"ה וחכמים אומרים (בשניהם בט"ס כר' וצ"ל בר'); תוס' כת"י עו, א ד"ה ואי (וברא"ש שם); שטה בשטמ"ק ו, ב ד"ה מכלל (וגם בתוס' שם ד"ה מכלל יש להשלים "ופירש נר' יצחק בר יהודה] דרייק", ראה אפשטיין הערה 155). בתוס' הרא"ש שם ד"ה ועל ספיקו הביא פירוש ר' יצחק בר יהודה, ובתוס' ד"ה על הובא פירוש זה בשם ר"י ויש לתקן כאמור.

273 א' הלפרין (מהדיר), תוספות ישנים, לונדון תשכ"ו, כו, א ד"ה אלא. גם בתוס' הנדפסות יח, ב ד"ה והתנן הובא פירוש מריב"א. ריב"א זה הוא מתלמידי רש"י, וראה הרחבה על פירושיו לתלמוד: "ליפשיץ, סנהדרי גדולה, א, ירושלים תשכ"ח, במבוא.

274 שו"ת הרדב"ז ח"ג סימן תטז, ואינה לשון המפרש מחטיבה ב, הפירוש או רש"י כת"י.

275 על פירושי ריב"ן ורשב"ם ראה לעיל, הע' 38.